

Наслідки невиконання чи неналежного виконання вимог кримінально-процесуального законодавства

Розглянуто заходи кримінально-процесуального примусу, які можуть застосовуватися до суб'єктів кримінального процесу за невиконання чи неналежне виконання вимог процесуального законодавства. Проаналізовано та систематизовано норми кримінально-процесуального права, спрямовані на протидію неналежній реалізації вимог кримінально-процесуального законодавства.

Ключові слова: кримінально-процесуальний примус, кримінально-процесуальні санкції, класифікація санкцій, кримінально-процесуальна відповідальність, заходи захисту, попереджувальні заходи.

Рассматриваются меры уголовно-процессуального принуждения, которые могут применяться к субъектам уголовного процесса за неисполнение или ненадлежащее исполнение требований процессуального законодательства. Проанализированы и систематизированы нормы уголовно-процессуального права, которые направлены на противодействие ненадлежащей реализации требований уголовно-процессуального законодательства.

Ключевые слова: уголовно-процессуальное принуждение, уголовно-процессуальные санкции, классификация санкций, уголовно-процесуальна відповідальність, заходи захисту, попереджувальні заходи.

Одне із завдань кримінально-процесуального права - це забезпечення реалізації кримінально-правової відповідальності, але й сама кримінально-процесуальна діяльність також повинна охоронятися від недобросовісності її суб'єктів. Адже невиконання чи неналежне виконання норм кримінально-процесуального законодавства перешкоджає досягненню завдань кримінального судочинства, що зумовлює невдоволеність суспільства результатами діяльності правоохоронних органів, породжує зневіру громадян у справедливість і добропорядність суб'єктів кримінального процесу. Тому з метою усунення чи недопущення порушень правових норм кожна галузь права, в тому числі й норми процесуального права, мають відповідні засоби охорони.

У кримінальному процесі питання наслідків невиконання чи неналежного виконання вимог кримінально-процесуального права досліджувалося В. П. Бож'євим, Н. Г. Ветровою, П. С. Елькінд, З. Ф. Коврігою, М. С. Строговичем та іншими науковцями, які цю проблему висвітлюють крізь призму заходів кримінально-процесуального примусу, кримінально- процесуальних санкцій чи кримінально-процесуальної відповідальності.

Так, Г. Н. Ветрова стверджує, що нормальну реалізацію кримінально- процесуальних норм забезпечують заходи кримінально-процесуального примусу, які визначаються як «вплив з боку державних органів або посадових осіб на поведінку суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності, який направлений на забезпечення виконання процесуальних обов'язків, якщо вони не виконуються добровільно, або на прискікання та попередження небажаних з точки зору права дій з метою забезпечення нормального руху кримінального судочинства» [1, с. 27].

Примус, який застосовується за невиконання суб'єктами кримінального процесу своїх обов'язків, охоплює заходи відновлювального та карального характеру, які передбачені санкціями норм кримінально-процесуального права [1, с. 34]. Юридична природа санкції, в свою чергу, науковцями характеризується як несприятливі наслідки невиконання приписів, які можуть настати для осіб, що порушують вимоги правової норми [2, с. 35; 3, с. 227; 4, с. 95-96] або як вказівка на заходи державного примусу, які застосовуються у випадках порушення закріпленого в кримінально-процесуальній нормі обов'язку [1, с. 101; 5, с. 40]. Кримінально- процесуальні санкції, здебільшого, поділяють на штрафні (каральні), відновлювальні та санкції нікчемності [6, с. 7; 5, с. 43-44]. З. Ф. Ковріга всі санкції поділяє на регулятивні та охоронні. Охоронні, в свою чергу, автор пропонує поділяти залежно від способу охорони на: 1) заохочувальні, 2) правовідновлювальні, 3) каральні, 4) майнові (компенсаційні) [7, с. 4445]. Досить цікавим є поділ санкцій, зроблений В. П. Бож'євим, на основі аналізу сучасного КПК РФ: процесуально-примусові (можливість застосування приводу); процесуально-штрафні (грошові стягнення); процесуально-відновлювальні (скасування чи зміна прийнятого рішення); процесуально-попереджувальні (відсторонення, самовідводи) та можливість застосування норм кримінального права [8, с. 43-44].

Визнання санкцій як структурного елементу норм кримінально-процесуального права зумовило визнання факту існування кримінально-процесуальної відповідальності, адже за межами відповідного виду відповідальності більшість таких санкцій втратила б реальність та перетворилася в категорію чисто формального характеру [4, с. 95; 9, с. 99], хоча окремі науковці заперечують факт існування процесуальної відповідальності [10, с. 224-225; 11, с. 187].

Метою нашої статті є аналіз та систематизація норм кримінально-процесуального права, які направлені на протидію неналежній реалізації вимог кримінально-процесуального законодавства.

Таким чином, питання наслідків неналежної реалізації вимог кримінально-процесуального законодавства доцільно висвітлювати з урахування характеристики примусових заходів, які застосовуються за невиконання суб'єктом кримінально-процесуальних відносин своїх обов'язків, а саме:

^ заходи захисту, які передбачені відновлювальними санкціями та санкціями нікчемності; ^ заходи відповідальності, які передбачені штрафними санкціями.

Суттєвою відмінністю між двома вищезазначеними групами заходів процесуального примусу є наявність чи відсутність додаткових зобов'язань, що покладаються на особу, яка неналежним чином реалізує свої кримінально-процесуальні права та повноваження.

У юридичній теорії заходи захисту (відновлювальні заходи) визначаються як різновид заходів державного примусу, які застосовуються для відновлення нормального стану правовідносин шляхом спонукання суб'єктів права до виконання покладених на них обов'язків. Заходи захисту застосовуються за правопорушення, яким властивий мінімальний ступінь суспільної небезпеки [12, с. 419].

До правовідновлювальних заходів, як правило, відносять: 1) відміну або зміну незаконних процесуальних актів; 2) відновлення трудових, пенсійних, житлових та інших прав, які порушені незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури та суду у сфері кримінального судочинства; 3) примусове здійснення заходів процесуального примусу [7, с. 45].

Таким чином, кримінально-процесуальні заходи захисту, що застосовуються до суб'єктів кримінального процесу з метою відновлення правопорядку, доцільно розглядати, поділяючи їх за функціональною ознакою, а саме:

- 1) заходи, спрямовані на позбавлення суб'єкта кримінально-процесуальних прав чи повноважень;
- 2) заходи, спрямовані на скасування чи зміну незаконних процесуальних актів;
- 3) заходи процесуального примусу, які спрямовані на примусове забезпечення виконання кримінально-процесуальних зобов'язань;
- 4) відмова у вчиненні певної процесуальної дії.

1. Найбільш розповсюдженою санкцією, що застосовується до учасників кримінально-процесуальних відносин, є позбавлення суб'єкта кримінально-процесуального права чи повноваження, яке він реалізує неналежним чином У класифікації санкцій, запропонованій В.П. Бож'євим, такі наслідки передбачені процесуально-попереджувальними санкціями [8, с. 44].

2. Заходи, спрямовані на скасування або зміну незаконних процесуальних актів, які передбачені процесуально-відновлювальними санкціями. В окремих працях такі санкції ще можуть називатися «санкціями незначності», «санкціями нікчемності» [2, с. 35] або правозапечувальними санкціями [5, с. 44].

Санкціями нікчемності також передбачена можливість визнання доказів недійсними. Так, сфальсифіковані докази не мають доказового значення та є недопустимими згідно з інститутом допустимості доказів, який закріплений в ч. 3 ст. 62 Конституції України та ч. 3 ст. 22 КПК, де передбачено, що обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом. Більш детальне врегулювання порядку визнання доказів недопустимими можна спостерігати в проекті КПК України, де в ст. 152 зазначається, що допустимість доказів визначається законністю їх джерела, умов і способів одержання. Докази, одержані незаконним шляхом, є неприпустимими і не підлягають врахуванню та використанню при притягненні особи до кримінальної відповідальності [13].

3. Серед заходів процесуального примусу, які спрямовані на протидію порушенням кримінально-процесуальних норм шляхом примусового забезпечення виконання кримінально-процесуальних зобов'язань учасниками процесуальних правовідносин, можна виділити привід підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, свідка чи потерпілого в разі неявки за викликом особи, яка проводить дізнання, слідчого прокуратури і суду (ст. 70, 72, 135, 288 КПК України). У запропонованій В. П. Бож'євим класифікації санкцій такі наслідки передбачені процесуально-примусовими санкціями [8, с. 43].

4. До заходів захисту, які направлені на протидію неналежній реалізації процесуальних прав з боку осіб, які беруть участь у справі, доцільно віднести також відмову у вчиненні певної процесуальної дії, яку особа вимагає здійснити. Наприклад, слідчий вмотивовано відмовляє у задоволенні безпідставного клопотання щодо проведення певної слідчої дії (ст. 127 КПК України); суддя, розглянувши скаргу на постанову про відмову в порушенні кримінальної справи, залишає скаргу без задоволення (п. 2 ч. 3 ст. 236 КПК України). Такий захід є найбільш простим та дієвим, так як дозволяє присікти спроби зловживання суб'єктивними процесуальними правами.

Варто відмітити, що серед науковців немає однозначної позиції щодо того, чи є заходи захисту юридичною відповідальністю. Так, на думку О. А. Ширванова, хоча заходи відновлення правопорядку відносяться до заходів державного примусу, вони не є мірою ретроспективної юридичної відповідальності, оскільки мають на меті відновлення порушених прав, а не покарання за нього [14, с. 87].

На нашу думку, слушною є позиція Г. Н. Ветрової про те, що відновлювальні заходи в кримінальному процесі - це заходи кримінально-процесуальної відповідальності (якщо є вина), з іншого боку - це спосіб реагування і на безвинні помилки, які допускаються в процесі провадження по кримінальній справі [1, с. 111].

З метою застосування заходів стягнення до осіб, які неналежним чином реалізують кримінально-процесуальні права та повноваження, пропонуємо главу 3 КПК України «Учасники процесу, їх права та обов'язки» (а також розділ 2 «Суб'єкти кримінального провадження» проекту КПК України) доповнити нормою такого змісту: «Використання процесуальних прав і повноважень суб'єктами кримінального прова-

дження з метою перешкоджання встановленню істини в справі, затягування розслідування чи судового розгляду або зловживання в іншій формі є неприпустимим. Під час розгляду кримінальної справи суд вправі розглянути питання про накладення грошового стягнення на осіб, які під час досудового розслідування та судового розгляду перешкоджали встановленню істини, затягували розслідування чи судовий розгляд справи шляхом фальсифікації доказів, неодноразової подачі завідомо безпідставних клопотань, скарг чи відводів або в іншій формі зловживали наданими їм кримінально-процесуальними правами, якщо в таких діях відсутній склад злочину».

Самостійним способом реагування на кримінально-процесуальні порушення Г. Н. Ветрова пропонує вважати окрему ухвалу, винесену з приводу порушень кримінально-процесуального закону, так як вона є осудом допущених порушень та попереджає від їх здійснення в майбутньому [1, с. 107-108]. У разі несуттєвості кримінально-процесуальних порушень окрема ухвала може виноситися і без скасування незаконного акту чи повернення справи на додаткове розслідування або на новий судовий розгляд [1, с.78].

Окрему групу утворюють заходи процесуального примусу, які забезпечуються каральними (штрафними) санкціями, тобто заходи відповідальності, які пов'язані з накладенням додаткових зобов'язань. Так, за неналежну реалізацію вимог кримінально-процесуального законодавства покарання передбачено каральними санкціями як кримінально-процесуальних норм (ч. 3 ст. 70 КПК), так і інших галузей права - кримінального, адміністративного, цивільного права чи дисциплінарними статутами.

Тобто, внаслідок порушень вимог процесуального законодавства, поруч із примусовими заходами, що направлені на протидію неналежній реалізації кримінально-процесуальних норм, досить часто настає відповідальність, яка передбачена іншими нормами права. Це пов'язано з тим, що норми кримінально-процесуального права в певних випадках забезпечуються силою не лише кримінально-процесуального, а й інших видів державного примусу (кримінально-правового, цивільно-правового, адміністративного). У випадках реалізації санкцій інших галузей права за порушення норм кримінального процесу виникають комплексні відносини, які носять міжгалузевий характер.

З метою недопущення неналежної реалізації процесуальних норм кримінально-процесуальне право передбачає також заходи попереджувального впливу, які визначаються як «різновид заходів державного примусу, що застосовуються для попередження можливих правопорушень» [12, с. 418].

До попереджувальних заходів у кримінально-процесуальному праві доцільно віднести: 1) роз'яснення учасникам їх прав та обов'язків, попередження про можливі заходи відповідальності (ст. 53 КПК; ч. 2 ст. 166 КПК); 2) засвідчення суб'єктом кримінального процесу наявності чи відсутності певних фактів (про отримання повістки, проведення слідчої дії).

Отже, з метою забезпечення законності під час реалізації кримінально- процесуальних прав і повноважень необхідно постійно нормативно вдосконалювати систему кримінально-процесуальних стримувань, противаг і відповідальності. Процесуальні відносини необхідно врегульовувати таким чином, щоб унеможливити свавільне застосування процесуальних норм, виключати негативні наслідки та притягати винних осіб до відповідальності, як процесуальної, так і матеріальної. Адже, незважаючи на очевидне розходження методів і засобів регулювання матеріального та процесуального права, ціль, яку переслідують вищенаведені норми, одна - охорона прав та законних інтересів.

Список використаних джерел

1. Ветрова Г. Н. Уголовно-процессуальная ответственность / Галина Николаевна Ветрова; отв. ред. А. М. Ларин. - М. : Наука, 1987. - 112 с.
2. Козюбра М. І. Переконання і примус в радянському праві / Микола Іванович Козюбра. - К. : Наукова думка, 1970. - 151 с.
3. Горшенев В. М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе / Виктор Михайлович Горшенев. - М. : Юрид. лит., 1972. - 256 с.
4. Элькинд П. С. Цели и средства их достижения в советском уголовно-процессуальном праве / Полина Соломоновна Элькинд. - Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. - 143 с.
5. Столмаков А. И. Понятие и классификация норм уголовно-процессуального права / А. И. Столмаков // Известия вузов. Правоведение. - 1977. - № 3. - С. 40-46.
6. Ветрова Г. Н. Санкции в судебном праве / Галина Николаевна Ветрова. - М. : Наука, 1991. - 160 с.
7. Коврига З. Ф. Уголовно-процессуальная ответственность / Зоя Филипповна Коврига. - Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1984. - 191 с.
8. Уголовный процесс : учебник [В. К. Бобров, В. П. Божьев, С. В. Бородин и др.]; / под ред. В. П. Божьева - [3-е изд., испр. и доп.]. - М. : Спарк, 2002. - 704 с.
9. Теория юридического процесса / [В. М. Горшенев, В. Г. Крупнин, Ю. И. Мельников и др.]; под. ред. В. М. Горшенева. - Х. : Вища школа, 1985. - 192 с.
10. Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права / Елена Геннадьевна Лукьянова. - М. : Норма, 2003. - 234 с.
11. Самощенко И. С. Ответственность по советскому законодательству / И. С. Самощенко, М. Х. Фарукшин. - М. : Юрид. лит., 1971. - 240 с.
12. Лазарев В. В. Теория государства и права : учебник / В. В. Лазарев, С. В. Липень. - [3-е изд.]. - М. : Спарк, 2004. - 528 с.

13. Проект Кримінально-процесуального кодексу України від 13 груд. 2007 р. (реєстраційний № 1233) / Р. В. Мойсик, І. В. Вернидубов, С. В. Ківалов, Ю. А. Кармазін [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/рБ/Г^Г_еБ_п/^Г_еБ_гос4_1?іС=&рВ511=31115.
14. Ширванов А. А. Нарушения закона в уголовном процессе Российской Федерации и их правовые последствия : дисс. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Ширванов Алексей Амирбекович. - М., 2005. - 426 с.
15. Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса / Евгений Владимирович Васьковский / [предисл. и ред. В. А. Томсинов]. - М. : Зерцало, 2003. - 441 с. - (Русское юридическое население).